

ԱՎԵՏԻՍ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԳՈՅԱՏԵՎՄԱՆ ՊԱՅՔԱՐ



**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

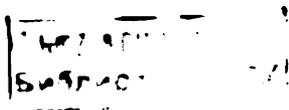
ԱՎԵՏԻՍ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

**ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ԳՈՅԱՏԵՎՄԱՆ ՊԱՅԲԱՐ**



ԵՐԵՎԱՆ 2000

ԴՏՀ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)52
Փ 311



Փ 311 **Փսիագլան Ավետիս. Գեղասպանութուն և գոյատևման պայքար,- Եր.: «Զանգակ-97», 2000 թ.- 191 էջ**

Տպագրվում է Հայաստանի Գիտութունների Ազգային Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Սույն աշխատությունը բաղկացած է երկու մասից:

Առաջին մասում բերված են հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ տարբեր ազգությունների պատկանող մտավորականության գնահատականներն ու տեսակետները, քաղվածքներ համաշխարհային մամուլից, ինչպես նաև առանձին հատվածներ 1915 թ. Մեծ Եղեռնի վերապրողների նամակներից: Հատուկ ուշադրություն է դարձված Արևմտյան Հայաստանի մշակութային արժեքների ոչնչացման խնդրին:

Երկրորդ մասում ընդգրկված են հայ ժողովրդի գոյատևման, ազատագրության և անկախության համար մղված պայքարի պատմությանը նվիրված հեղինակի ուսումնասիրությունները:

Նախատեսված է ընթերցող լայն հասարակության համար:

780806

0503020913
U-----2000
0003(01)-00

ԳՄԴ 63.3(2Հ)52

ISBN 99930 - 2 - 076 - 1

© «Զանգակ-97» հրատ., 2000 թ.

Այս գրքի հովանավորությունը ստանձնեցին

**ՏԵՐ ԵՎ ՏԻԿԻՆ ՓԻԵՌ ԵՎ ԱՍՊԵՏՈՒՀԻ
ՄԻՄՈՆՅԱՆՆԵՐԸ**

իրենց ծնողի՝

ՀԱՅԿ ԵՎ ՌՈՁԻՆ ՂԱԶԱՐՅԱՆՆԵՐԻ

անմար հիշատակին:

*Հեղինակը հայտնում է իր խորին
շնորհակալությունը
հարգարժան մեկենասներին*



ՀԱՅԿ ԵՎ ՌՈԶԻՆ ՂԱԶԱՐԹԱՆՆԵՐ

ՀԱՅԿ ԵՎ ՌՈՉԻՆ ՂԱԶԱՐՑԱՆՆԵՐ

Հեղինակի կողմից

Հայկ Ղազարյանը հարազատ հորաքրոջս՝ Նեկտար Ղազարյանի կրտսեր որդին էր: Ծնվել է 1910 թ. Նիկոբյում (Թուրքիա): Հայրը, Միսակ Ղազարյանը Մեծ Եղեռնի զոհերից է: Որբացած պատանին, տարրական դպրոցն ավարտելուց հետո, ստիպողաբար լքվում է չարքաչ աշխատանքի հոգալու համար ընտանիքի ամենօրյա ապրուստը: Թերի մնացած ուսումը հետագա տարիներին իր աշխատասիրությամբ ամբողջացնում է ինքնուս կրթությամբ:

Հայկ Ղազարյանը եղել է առաքինի, աշխատասեր, հայրենիքի հոգաբերով ապրող մի անձնավորութուն և ամբողջ իր կյանքի ընթացքում Սիրիայի Լաթաքիա քաղաքի հայահոծ գաղութում նվիրվել է ազգային հասարակական աշխատանքներին: Միևնույն ժամանակ խորը հավատքով վարել է ավագ սարկավագի պաշտոնը տեղի Ս. Հակոբ հանրահայտ եկեղեցում:

Նրա երկաթագործության արհեստանոցը, որը գտնվում էր Լաթաքիայի կենտրոնական փողոցներից մեկում, իր ընկերների և բարեկամների համար մի տեսակ օրվա անցուդարձը քննարկելու հավաքատեղի էր (1940 թվականի սկզբներին այդ փողոցը կոչվում էր Rue de France): Նշեմ նաև, որ Հայկ Ղազարյանը բավականին հարգանք ու պատիվ էր վայելում իր արաբ ընկերների շրջապատում:

1943 թ. Հայկ Ղազարյանը Լաթաքիայում ամուսնանում է Ռոզին Դեկիրմենջյանի հետ, և մինչև իրենց կյանքի վերջն ապրում են համերաչի, փոխադարձ սիրով ու հարգանքով: Այդ ընթացքում ծնվում են նրանց երեք զավակները՝ Համբարձում, Ասպետուհի և Մարիա Ղազարյանները, որոնք իրենց հայեցի ուսումն ու դաստիարակութունը ստանում

են Սիրիայի հայկական վարժարաններում և այնուհետև հետևելով իրենց ծնողի օրինակին ձգտում են օգտակար դառնալ Լաթաքիայի հայ համայնքին: Հետագայում ամուսնանում և ընտանիք են կազմում նույնպես հայեցի ոգով դաստիարակված հայրողիների հետ, իրենց ծնողին պարգևելով սիրասուն թոռնիկներ:

Ամբողջ կյանքը Լաթաքիայում անցկացրած Հայկ Ղազարյանի համար մեծ երջանկություն էր 1979 թ. իր դրսուրերի հետ Հայաստան կատարած այցելությունը: Եղան մեր ընտանեկան հարկի տակ. միատեղ այցելեցինք Հայաստանի մի շարք հիշարժան վայրերը: Ուղղակի հիացած էր և հպարտ բոլոր ասպարեզներում հայ ժողովրդի ձեռք բերած աննախընթաց նվաճումներով:

1964 թ. Հայկ Ղազարյանը երբ տեղեկացավ, որ ես մասնագիտանում եմ հայ-թուրքական հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությամբ, սկսեց պարբերաբար ինձ ուղարկել թուրքերեն պատմագիտական նորատիպ գրքեր, բառարան, հանրագիտարան: Այդ բոլորի մեջ ամենաարժեքավոր նվերը տվյալ ժամանակ թուրքիայում 7 հատորով հրատարակված ստվարածավալ «Օսմանյան կայսրության պատմությունն» էր:

Մի խոսքով Լաթաքիայի հեռավոր ափերից իր հայրենասիրական կարոտալի գրություններով ձգտում էր բարոյապես քաջալերել ինձ և ամեն կերպ օգտակար դառնալ իմ գիտական աշխատանքի առաջընթացին:

**ՀԻՇԱՏԱԿՆ ԱՐԴԱՐՈՑ
ՕՐՀՆՈՒԹՅԱՄԲ ԵՂԻՑԻ**

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

2000 թվական, ապրիլ 24.

Լրանում է հայ ժողովրդի նկատմամբ 20-րդ դարասկզբում գործադրված Մեծ Եղեռնի ողբերգության 85-րդ տարեւիցը:

1915 թ. Երիտթուրքերի կառավարութեան կիրառած ցեղասպան քաղաքականութեան հետեանքով Արևմտահայութեանը կանգնեց իսպառ ոչնչացման վտանգի առջև: Նյութական հսկայական կորստի հետ մեկտեղ հայ ժողովուրդը զրկվեց իր բնօրրանից՝ Արևմտյան Հայաստանից, տալով մեկուկես միլիոնից ավել անմեղ զոհեր:

Այո՛, Սուլթան Աբդուլ Համիդի բռնատիրութեան շրջանում հայերի բնաջնջման վերաբերող նենք արարքները նույնութեամբ որդեգրեցին նաև 1908 թ. իշխանութեան գլուխ եկած երիտթուրքական կառավարութեանն ու «իթթիհադ վե թերաքքի» (Միութեան և առաջադիմութեան) կուսակցութեան պարագլուխները: Նրանք իրենց հայաջինջ ծրագրերը իրագործեցին Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, կանխամտածված ծրագրով և այդ նպատակի համար ստեղծված «Թեչքիլաթը մահսուսե»-ի (հատուկ կազմակերպութեան) արյունարբու հրոսակախմբերի միջոցով:

Եվ այդպես հայկական հարցը լուծելու համար երիտթուրքերն ընտրեցին Արևմտահայութեանը իսպառ բնաջնջելու ճանապարհը:

1915 եղեռնով հայ ժողովրդի համար սկսվեց տառապանքներով լի դաժան մի շրջան: Մի կողմից հայաթափվեց Արևմտահայաստանը իր բնիկ ժողովրդից, իսկ մյուս կողմից ողջ մնացածները անտուն-անհայրենիք ցրվեցին աշխարհով մեկ, մի մասն էլ գաղթեց դեպի Արևելյան Հայաստան:

Առ այսօր աշխարհի մի շարք կառավարութեանների կողմից ապրիլ 24-ը պաշտոնապես հայտարարված է որպես

հայերի ցեղասպանութեան զոհերի հիշատակի օր: Դժբախտաբար թեևակոխում ենք 21-րդ դար, բայց դեռևս չի ճանաչված մարդկութեան դեմ ուղղված այդ ծանրագույն հանցագործութունը, չի դատապարտվել միջազգային չափանիշով և չի հատուցվել հայերի նյութական և հողային արդար պահանջները:

Այնուհանդերձ Մեծ Եղեռնի փաստը այսօր էլ բուռն թափով շարունակվում է մնալ համաշխարհային պատմագրորութեան, միջազգային հասարակութեան և առանձին պետութունների ու շահորութեան կենտրոնում: Այն յուրովի մեկնաբանութուն է գտել նաև թուրքական պատմագրութեան և պետական գործիչների հակահայկական քաղաքականութեան շրջանակներում, ուր ամեն ջանք գործադրվում է քողարկելու այդ ողբերգական դեպքերը, աղավաղելու պատմական ճշմարտութունը և հատկապես հերքելու Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած հայերի բռնազաղթն ու կոտորածները:

Թուրք պատմաբաններն ու պետական գործիչները հիմնականում մեղադրում են հայերին, որ իրենց ապստամբական գործողութուններով իբր վտանգ են սպառնացել թուրքական կովկասյան բանակի թիկունքում: Ուստի կառավարութունը նախաձեռնել է հայերի տեղափոխութունը մի այլ վայր:

Այս տեսակետը շինծու է և բոլորովին չի համապատասխանում իրականութեան: Թուրք պատմաբանները անտեսում են շատ կարևոր մի փաստարկ, որ հայութունը տեղահանվեց այնպիսի շրջաններից, գյուղերից և քաղաքներից, որոնք շատ հեռու էին գտնվում հակառակորդի սահմանամերձ գոտուց: Իրականում Արևմտահայութեան ինքնապաշտպանութունը ոչ թե ապստամբութուն էր, այլ գոյութեան կռիվ: Հայերը զենքի դիմեցին այն պահին, երբ կանգնեցին կոտորվելու վտանգի առջև:

Այո՛, առանձին շրջաններում «Մահ կամ ազատութուն»

կարգախոսով հայ քաջամարտիկները հերոսական մարտեր մղեցին թուրք ջարդարարների դեմ: Անհավասար պայքարում միշտ չէ, որ հաջողութեամբ պսակվեց նրանց ազատատենչ ձգտումները, այնուհանդերձ աշխարհով մեկ ցույց տվեցին հայութեան ապրելու և գոյատևելու ըմբոստ ոգին:

Այս տեսակետից հիշատակութեան արժանի են Վանի հերոսամարտը, Մուսա լեռան դյուցազնամարտը, Մուշի, Սասունի, Շապին կարահիսարի, Ուրֆայի, Հաջընի, Յոզղաթի ինքնապաշտպանական կռիվները:

Ապրելու և գոյատևելու պայքարը հետագայում ևս շարունակվեց բուռն կերպով և հայ ժողովուրդը նոր հաղթանակների հասավ Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի, Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերում ու կերտեց իր անկախութունը Պատմական Հայաստանի արևելյան տարածքում: Այսօր էլ առկա բոլոր դժվարութիւններով հանդերձ, Հայաստանը մտնում է 21-րդ դար որպես հայութեան հուսալի պատվար:

Պայքարը շարունակվում է և պիտի շարունակվի մինչև որ հայերի ցեղասպանութունը ճանաչվի, դատապարտվի միջազգային հանրութեան, պետութիւնների կողմից և արդար հատուցում ստանա նրա արյան, հողային և նյութական պահանջատիրութիւնը:

Գիրքը նվիրվում է Մեծ Եղեռնի 85-րդ տարելիցին:

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ցեղասպանություն,-գործողություններ, որոնք կատարվում են ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական որևէ խմբի նկատմամբ, լրիվ կամ մասնակիորեն այն ոչնչացնելու մտադրությամբ. քրեական ծանր հանցագործություն: Որպես ցեղասպանություն են որակավորվում հետևյալ գործողությունները. մի խմբի նման անդամների սպանությունը, խմբի նման անդամներին մարմնական լուրջ վնասվածքներ կամ խանգարումներ պատճառելը, որևէ խմբի համար կանխամտածված այնպիսի կենսապայմանների ստեղծումը, որոնք հանգեցնելու են նրա լրիվ կամ մասնակի ոչնչացմանը, միջոցներ, որոնց նպատակն է կանխել ծննդաբերությունը նման մի խմբի միջավայրում, երեխաների բռնի հանձնումը մարդկային մի խմբից մյուսին:

... Ցեղասպանության դասական օրինակ է հանդիսանում 1,5 միլիոն հայերի բնաջնջումը Օսմանյան կայսրության իշխանությունների կողմից, որոնք օգտվեցին Առաջին համաշխարհային պատերազմի իրադրությունից («Ինչը ինչ է համաշխարհային քաղաքականության մեջ, տեղեկատու-բառարան, Մոսկվա, 1987, էջ 91-92, ռուսերեն):

Այս տարի(1965) հիսնամյակն է հայկական ջարդերի, որոնք կազմակերպվեցին Օսմանյան Թուրքիայի կողմից՝ ազգային հարցը ամբողջ մի ժողովրդի, բնաջնջման ճանապարհով լուծելու նպատակով: Այդ ցեղասպանութունը արժեցավ մեկուկես միլիոնից ավելի ազատասեր հայերի՝ այսինքն հայ ժողովրդի երկու երրորդի կյանքը:

*Հելսինկիում կայացած խաղաղության կողմնակիցների համաշխարհային գոնկըրեսի որոշումից:
Հուլիս (15), 1965 թ.*

Եվրոպական պառլամենտը... այն կարծիքին է, որ Օսմանյան կայսրության տարածքում հաստատված հայերի հետ կապված 1915-1917 թթ. ողբերգական դեպքերը իրենցից ներկայացնում են ցեղասպանութուն՝ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից 1948-ի դեկտեմբերի 9-ին հավանության արժանացած ցեղասպանության հանցագործութունը կանխելու և դրա համար պատժելու դաշնագրի իմաստով:

*Եվրոպական Պառլամենտի որոշումից:
Հունիս 18, 1987 թ. Ստրասբուրգ*

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ*

Արևմտահայուլթյան զանգվածային կոտորածների և հատկապես 1915 թ. երիտթուրքական կառավարուլթյան կողմից կազմակերպված և գործադրված Մեծ Եղեռնի վերաբերյալ առ այսօր հրատարակվել և դեռ շարունակվում են հրատարակվել բազմաթիվ լեզուներով ուսումնասիրուլթյուններ, վավերագրերի ժողովածուներ, ականատեսների վկայուլթյուններ, վերապրողների հուշագրեր, տարբեր երկրների դեսպանուլթյունների պաշտոնական զեկուլցագրեր, և այլն:

Իր ժամանակին և հետագայում տարբեր ազգուլթյունների պատմաբաններ, հրապարակախոսներ, լրագրողներ, ինչպես նաև պետական բարձրաստիճան գործիչներ, իրենց ելուլթյուններում, հողվածներում և աշխատուլթյուններում ցասումով դատապարտելով երիտթուրքերի կողմից կատարված հրեշավոր շարագործուլթյունները հայ ժողովրդի նկատմամբ, հավաստի և անաչար գնահատական են տվել հայերի ցեղասպանուլթյանը: Ստորև ընթերցողին ենք ներկայացնում այդ մտավորականների եզրակացուլթյուններից քաղված հատվածներ, որոնք ամբողջական պատկերացում են տալիս հայերի ցեղասպանուլթյան մասին:

Բերված գնահատականները վճռականորեն հերքում են ժամանակակից թուրք պատմաբաններին և պետական գործիչներին, որոնք աշխատում են քողարկել և խեղաթյուրել դարասկզբին Արևմտյան Հայաստանում և արհասարակ ամ-

*Այս խորագրի տակ բերված նյուլթերը նախաձեռնել ենք հավաքել 1988 թվականից սկսած, որոնց մի մասը պարբերաբար լույս է տեսել Լոս Անջելուսի հայ մամուլում: Ներկայումս անտիպ նյուլթերով հանդերձ հրատարակում ենք ամբողջուլթյամբ: Անգլերեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն, թուրքերեն նյուլթերի թարգմանուլթյունները մերն են.-Ա. Փ.:

բողջ Օսմանյան կայսրութիւնում տեղի ունեցած հայերի հալածանքներն ու ցեղասպանութիւնը: Հակառակ այդ հերքումներին, տվյալ ժամանակի թուրք պետական գործիչներից ու պատմաբաններից մի քանիսը իրենց հուշագրութիւններում և աշխատութիւններում անդրադարձել են հայկական կոտորածներին և ինչ որ տեղ նրանց գրիչը չի խուսափել նշելու այն ողբերգութիւնը, որ տեղի ունեցավ Աբդուլ Համիդի բռնատիրութեան շրջանում և երիտթուրքերի իշխանութեան օրոք: Նույնիսկ հայերի ցեղասպանութեան անմիջական մասնակիցները խոստովանել են իրենց կատարած հանցագործութիւնները:

Ուշադրութեան արժանի փաստ է նաև, որ հակառակ թուրք պետական գործիչների և պատմաբանների այսօրվա ուրացումներին, վերջին տարիներին առանձին թուրք մտավորականներ համարձակորեն հանդես են գալիս ճշմարտութիւնը բացահայտելու և հայերի ցեղասպանութիւնը դատապարտելու գրութիւններով և ելույթներով: Այդ առումով որոշ հատվածներ բերել ենք նաև հայկական կոտորածների կապակցութեամբ արտահայտված նրանց մտքերից:

Բնականաբար, լայնածավալ թիվ է կազմում նաև տվյալ ժամանակի տարբեր լեզուներով հրատարակված համաշխարհային մամուլի գնահատականները, որոնք նույնպես հաստատում են տեղի ունեցած կոտորածներն ու սարսափը: Այդ հրատարակումներից նույնպես բերել ենք առանձին քաղվածքներ, որոնք անմիջական և հավաստի պատկերացում են տալիս Արևմտահայութեան նկատմամբ կատարված ցեղասպանութեան մասին:

Անկողմնակալութիւնը պահպանելու նկատառումով գրքում չենք ընդգրկել հայ մտավորականների, պետական և հասարակական գործիչների հուշերն ու վկայութիւնները: Այնուհանդերձ մեզ իրավունք ենք վերապահել Եղեռնից վերապրողների նամակներից բերել առանձին հատվածներ,

որոնք ականատեսի հավաստի վկայութիւններ են կատարված ահաւոր ողբերգութեան մասին:

Առանձին գլխով կանգ ենք առել նաև Պատմական Հայաստանի տարածքում հայ մշակութային արժեքների ոչնչացման թուրքական քաղաքականութեան վրա:

Մի խոսքով բերված բոլոր փաստերն ու վկայութիւնները, տեսակետներն ու զնահատականները լիովին հաստատում են 20-րդ դարի սկզբին հայերի նկատմամբ տեղի ունեցած ցեղասպանութիւնը: Որոչ առումով պահպանել ենք բերված նյութերի ժամանակագրական կարգը:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայերի ցեղասպանութիւնը ճանաչվել և «Հայ նահատակների հիշատակման օր» է հայտարարվել ԱՄՆ-ի հետևյալ նահանգների խորհրդարաններում. ՎԻՐՃԻՆԻԱ, ԻԼԼԻՆՈՅ, ՉՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ԿԱՐՈԼԻՆԱ (1996 թ. ապրիլ 23), ԿԱԼԻՖՈՐՆԻԱ (1997 թ. ապրիլ 21), ՆՅՈՒ ՅՈՐԺ (1998 թ. ապրիլ 24), ՋՈՐՋԻԱ (1999 թ. փետրվար 17), ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿԱՐՈԼԻՆԱ (1999 թ. ապրիլ 14):

ԹԵՆԴՈՐ ՌՈՒԶՎԵԼՏ, ԱՄՆ-ի նախագահ 1901-1909 թթ. - Քիչ բան է անում մեր երկիրը վայրագութեամբ ու ծավալով աննախընթաց այն ոճիրների առթիվ, ինչպիսին հայկական կոտորածներն էին: (New York Times, January 12, 1915):

ՀԵՆՐԻ ՄՈՐԳԵՆԹԱՌԻ, ԱՄՆ-ի դեսպան թուրքիայում 1913-1916 թթ. - Ես վստահ եմ, որ ամբողջ մարդկութեան մեջ չկան այնպիսի սարսափելի փաստեր, ինչպես այս կոտորածն էր: Թվում էր, որ անցյալում եղած մեծ կոտորածներն ու հալածանքները 1915 թ. հայ ազգի տանջանքների

հետ համեմատած աննշան են: (Henry Morgenthau, Ambassador Morgenthau's Story, Garden City, New York, 1918, p. 324).

ՎԻԼՍՈՆ ԹՈՄԱՍ ՎՈՒԴՐՈՆ, ԱՄՆ-ի նախագահ 1913-1921 թթ.- **Ջենքերը վար պիտի չդնենք, մինչև որ Թուրքիո կողմե ճնշված ազգերը չգտնեն իրենց ազատությունը:** Թուրքիա իր վայրագությամբ գլեց անցավ իր տերերը՝ գերմանացիները: Հայերու հանդեպ գործադրված մեթոդիկ ջարդերը կստիպեն մեզ ավելու եվրոպայի վրայն այս տգետ ու վատառողջ ավազակախումբը (Երիտասարդ Հայաստան, 84-րդ տարի, թիվ 4, օգոստոս 1986):

ՋԵՐԱԼԴ ՖՈՐԴ, ԱՄՆ-ի նախագահ 1973-1977 թթ.- **Խորը զգացումով նշում ենք հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարված թուրքական ցեղապանության 50-րդ տարելիցը:** Մենք խորը կսկիծով անդրադառնալով 1915 թ. սարսափելի դեպքերի տարելիցին, մի կողմից վերհիշում ենք հայերի կոտորածները, իսկ մյուս կողմից հպարտությամբ ողջունում ենք այն քաջ հայրենասերներին, որոնք կարողացան իրենց գոյությունը պահպանել, կռվելով հանուն ազատության, Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում... (Այս խոսքերը ասված են 1965 թ. կոնգրեսում: Տե՛ս “The Armenian Genocide. Compiled and edited by Libarid Azadian, Armen Donoyan, Los Angeles, 1987, p. 93):

ՋԻՄԻ ՔԱՐԹԼՐ, ԱՄՆ-ի նախագահ 1977-1981 թթ.- **Այժմ ընդհանրապես ողջ աշխարհին հայտնի է, որ 1916 թ. նախորդած տարիներին եղել են փոխհամաձայնեցված ջանքեր, բնաջնջելու հայ ժողովրդին. դա դեռևս որևէ ազգին բաժին ընկած մեծագույն ողբերգություններից է (Գրական Թերթ, 1990, Ապրիլ 27, թիվ 18 (2369)):**

ՌՈՆԱԼԴ ՌԵՅԿԱՆ, ԱՄՆ-ի նախագահ 1985-1989 թթ.- **65 տարի առաջ մարդկության տարեգրության պատմության մեջ տեղի ունեցավ ամենացավալի ողբերգությունը, երբ մեկուկես միլիոն անմեղ հայեր, կանայք և երեխաներ**